

ності до чехословацької влади. У його поглядах не було “сліпого” радикалізму, яким були “наділені” деякі члени проводу УНО. Цим самим він влаштував і центральну державну владу.

Уже наступного дня голова партії Юрій Перевезник дав розпорядження редагувати офіційний друкований орган організації “Нова Свобода” в більш поміркованому дусі, не виступаючи з різкою, необдуманною критикою проти празької влади, як це було до цього часу, щоб не дати приводу чеській цензурі ліквідувати єдину політичну партію й урядову газету краю [7, с.206]. Таким чином, зміна політичного керівництва партії автоматично вплинула на ведення політики УНО. Радикальна націоналістична позиція із присмаком екстремізму по відношенню до представників інших національностей (останнім часом все більше поширювалися античехословацькі настрої) змінилася ліберальною політикою, яка виражалася в лояльному ставленні до чехословацької влади і йшла в ногу з політикою автономного уряду А. Волошина. Наголосимо ще раз, що до цього спричинилися перш за все зовнішньополітичні чинники.

Однак зміна керівництва партії УНО мала й інший – внутрішньополітичний чинник. Його ядром були розходження у питанні ведення політики Карпатської України в тих умовах. Якщо автономний уряд на чолі з Августиним Волошином постійно підкреслював архіважливість союзу з Чехословаччиною і доцільно провів необхідну для тодішнього розвитку краю політику лояльності, то частина членів проводу партії УНО вбачали в цьому “приховану” непатріотичність, схиляння перед старшим братом і вимагала проведення більш жорсткої політики по відношенню до Праги.

14 березня 1939 року на спільну нараду зібралися члени уряду, Української Народної Ради, послы Сойму і провід партії УНО [7, с.235 – 236]. Після цього прем’єр-міністр Августин Волошин проголосив самостійність і суверенність Карпатської України [7, с.236], що мало велику історичну вагу для становлення молодого Карпато-Української держави [7, с.243 – 260].

В умовах розпочатої угорцями агресії проти населення краю і швидкоплинної перебігу подій політичне життя уряду і провідної партії УНО було паралізоване. Політичне керівництво було неспроможне мобілізувати свій партійний апарат для необхідного опору. У таких умовах, коли багато провідних і рядових діячів УНО опинилися перед фактом фізичного знищення, про діяльність партії в краї не могло бути й мови. Із загибеллю Карпатської України перестала існувати й єдина національна українська політична партія УНО. В цілому ж, політика ліквідації багатопартійної системи в Закарпатті у 1938 році з огляду на політичну ситуацію в автономії була, вважаємо, цілком виправданою, так само, як і становлення політичної монополії в особі партії УНО у 1939 році.

1. Болдичар М., Лемак В. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А.Бродія // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 274 – 283.
2. Нова Свобода.
3. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини Видання друге. – Братислава – Пряшів, 1990. – Т.1. (1918 – 1938). – 352 с.
4. Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. – 288 с.
5. Болдичар М., Лемак В. Політичні партії та об’єднання автономної Підкарпатської Русі // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 302 – 310.
6. Шандор В. Спомини. Том І. Карпатська Україна 1938 – 1939. – Ужгород: МПП “Гражда”, 1995. – 390 с.
7. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник // Твори.– Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987.– Т. VIII. – С.129 – 178.
8. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках. – Львів, 1963. – 381 с.
9. Росоха С. Сойм Карпатської України – Вінніпег: Культура і освіта, 1949. – 98 с.
10. Вегеш М. Карпатська Україна 1938 – 1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. – Ужгород, 1997. – Т.І. – 236 с.
11. Лемак В. Карпатська Україна через призму демократії // Новини Закарпаття. – 1992. – 14 березня.
12. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під заг. ред. М.М.Вегеша. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
13. Білак С.М. Народ за ними не пішов.– Ужгород: Карпати, 1981. – 216 с.

М.ВЕГЕШ, В.МАРИНА (Ужгород)

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА НА ФОНІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес милітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних

обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29 – 30 вересня 1938 року в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. “Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, – розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д.Мессерсміт, – фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 році відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...” [1, с.48]. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 року до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані угорський посол в Німеччині Д.Стояї: “Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів” [1, с.52]. Під час розмови з К.Канею прем'єр-міністр Пруссії Г.Герінг 11 жовтня 1936 року однозначно заявив, що “Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини” [1, с.53].

Керівник відділу “Абвер-1” Ганс Пікенброк записав у своєму щоденнику: “Коли в 1936 році я одержав призначення в Управління Аусланд/Абвер при Військовому міністерстві, завдання, які стояли перед абвером-1 були сформульовані наступним чином: 1. Організація основних розвідопераций в країнах: Франція, Чехословаччина, Польща, Англія, Росія, Іспанія (громадянська війна). 2. Організація другорядних розвідопераций в країнах: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. 2. Країни, в яких заборонено проводити розвідоперации: Австрія, Італія, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Японія, Болгарія. 4. Всі решта країн інтересу не викликали і розвідоперации на їх території не проводились. В той час вермахт знаходився на початковій стадії формування, тому головним об'єктом розвідки були армії суміжних країн – Польщі та Чехословаччини... Зростаюча кількість і направленість завдань однозначно вказували на наміри Гітлера і ОКВ окупувати Чехію. Розвідоперации пройшли в цілому успішно, поскільки нам вдалося завербувати в прикордонній області велику групу агентів із числа судетських німців і призваних до чеської армії фольксдойче (етнічних німців). Для посилення розвідопераций на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнбергу. Відділ “Абвер-1” у Відні був укомплектований відбірним контингентом, поскільки стійкі родинні зв'язки між судетськими німцями, австрійцями і чехами відкривали широкі можливості для проведення диверсійно-розвідувальних операций абвера в цьому регіоні...” [19, с. 59-61].

Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г.Чіано: “Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини” [1, с.59]. Під час відвідин Гітлера Італії напередодні Мюнхенської конференції, чехословацька проблема була затронута тільки одного разу, та й то досить поверхово. Але було відомо, що Муссоліні принизливо висловлювався про Чехословаччину. Ніби готуючи країну до реалізації німецьких планів, дуче в своїх промовах підкреслював необхідність розгляду чехословацького питання і його вирішення. “Якщо Чехословаччина опинилася сьогодні в ситуації, яку вона і сама могла б визначити як делікатну, - заявив Муссоліні в одній з таких промов, - то це тільки тому, що вона була – можна сказати, вже була – не просто Чехословаччиною, а Чехо-німецько-польсько-угорсько-карпато-україно-Словаччиною”. Муссоліні, варто констатувати, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона була не готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання. Про це він зізнався у розмові з Г.Чіано. Муссоліні наказав своєму послові в Берліні Аттоліко негайно піти на прийом до Гітлера, щоб запевнити фюрера, що Італія залишається на боці Німеччини, запропонувавши, разом з тим, відкласти військову мобілізацію на двадцять чотири години [21, с. 150].

План нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені. Генерал-фельдмаршал Ерїх фон Манштейн пригадував, що влітку 1938 року ОКХ повідомило його що в разі конфлікту з Чехословаччиною саме він виконуватиме обов'язки начальника штабу армії, яка розквартирується на баварсько-чехословацькому кордоні [9, с. 279]. Г.Гімлер разом з Гейдріхом створили диверсійно-десантний загін СД, який повинен був слідувати за німецькою армією, щоб “забезпечити безпеку політичного життя і національної економіки”. За чотири дні до Мюнхенського договору, коли вторгнення в Чехословаччину здавалося вже вирішеною справою, Г.Гімлер повідомив Генлейна, що він із своїм корпусом ополчення буде підпорядковуватися йому особисто. Тоді ж до кордону були підтягнуті шість батальйонів охорони із загонів “Мертва голова” без санкції верховного командування, яке відмінило його накази Генлейну і дало інструкції про те, що вояків СС повинні контролювати військові. Наказ закінчувався вказівкою, що всі “подальші міри повинні узгоджуватися між верховним головнокомандуючим армії та рейхсфюрером СС” [12, с. 108-109].

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції “натиснути” на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська “п'ята колона”, яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 року Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е.Бенеш опинився у складному становищі. З одного боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників,

були закріплені договорами [17, с.334–339].

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І.Майський, проходила “з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 години 45 хвилин 30 вересня, включивши час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини” [8, с. 366].

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості [13, с.11]. Фактично, “те, що залишилось від роздавленої і розбитої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера” [13, с.12]. Згідно з офіційною статистикою, “Чехословаччина мала 140.400 квадратних кілометрів і 15.3 мільйонів громадян. З того відступила Німеччині 28.200 км. кв. і 3.6 мільйона жителів” [6, 1938, 2 лист.]. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але загрозуючою була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план “Грюн”, то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 році вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А.Генке, чехословацький міністр закордонних справ К.Крофта заявив, що для Чехословаччини “це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших” [3, с.318]. Чехословацький дипломат Г.Масарик підсумував, що “Чехословацька Республіка в кордонах 1918 року перестала існувати” [3, с.314–315]. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 року чехословацькі війська “почали уступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Великий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріяньські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Красліце, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін” [6, 1938, 4 жов.].

З 1 жовтня 1938 року державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений Колевал Генляйн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 року, яка в ультимативній формі вимагала “відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором” [6, 1938, 4 жов.].

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 року було прийнято “Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією”, в якому констатувалося, що “як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію” [5, с.159]. При умові, “якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут” [5, с.160]. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття [15, с.268]. 1 жовтня 1938 року регент Угорщини М.Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені “досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнанні обґрунтованими” [1, с.108].

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І.Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 року давав інструкції угорському послу в Німеччині Д.Стояї: “Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії” [1, с.101]. 17 вересня Д.Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані передав пропозиції Г.Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна “офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідним іншим урядам із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням” [1, с.101–102]. Угорський посол в Польщі А.Хорі переконував Варшаву, що “Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною” [1, с.26].

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. “У відношенні угорських вимог, – писав польський посол в Німеччині Ю.Ліпський, – я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (мається на увазі СРСР – авт.), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдя-

ки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її знаходиться на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина" [3, с.211].

29 вересня 1938 року, тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б.Муссоліні заявив, що "сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій" [1, с. 105]. "Якщо не вдасться їх реалізувати, – повідомляв І.Чакі, – то він (Муссоліні – авт.) буде настоювати на їх здійсненні на протязі суворо визначеного проміжку часу – на протязі місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед здійсненим фактом" [1, с.105].

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н.Чемберленом 22 вересня 1938 року заявив, що від Угорщини свого часу "була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині" [28, с.204]. 1 жовтня 1938 року представник СРСР в Чехословаччині С.Александровський повідомляв НКЗС СРСР, що "в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польську угоду" [3, с.243].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К.Крофта 1 жовтня 1938 року звернувся до угорського посла в Празі Я.Ветштейна з нотою, в якій пропонував "якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проєкт про поладнання тої проблеми" [6, 1938, 5 жов.]. 3 жовтня 1938 року Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: 1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) ...передати Угорщині 2 – 3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5) ...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця в 4 години пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К.Каня – авт.)" [1, с.112]. Одночасно з цим А.Бродію 6 жовтня 1938 року було запропоновано "ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів", а твердо стояти на "позиції самовизначення з плебісцитом" [1, с.112]. Празький проєкт вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, "щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині", а що стосується плебісциту, то він "відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно не має мадярської більшості" [6, 1938, 28 жов.]. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 року. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 року, коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам. Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 року «комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію». 14 жовтня 1938 року представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести». Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні чехословацької проблеми. Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Беніто Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру». До цього Беніто Муссоліні додав, що «при першій же вимозі літаки будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори літніх години». У розмові з новим міністром закордонних справ Чехословаччини Ф.Хвалковським Адольф Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині». У розмові з послом Угорщини в Берліні Д.Стояї Г.Герінг намагався заспокоїти гортистів і «висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території». Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 року.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А.Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А.Хорі, "одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це,

звичайно, потрібно буде раніше домовитися” [1, с.133]. Але 27 жовтня 1938 року А.Бродій був заарештований, а А.Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А.Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А.Волошин прибув 2 листопада 1938 року до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитися з В.Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію “не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд” [2, с.163].

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 року, підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: “1. Области, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація відходящих областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 року і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 року. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів” [1, с.120]. При умові, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговорення Німеччини та Італії [1, с.121].

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря (Сторожниця), Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Форнош, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів [6, 1938, 11 лист.]. За повідомленням “Нової свободи”, яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, “територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%” [6, 1938, 15 лист.]. Чехословацька Республіка “відступила Німеччині 28.200 кв. км., Польщі біля тисячі кв. км., Малярщині коло 12.000 кв.км. Нинішня республіка буде мати около 100.000 кв.км.” [6, 1938, 8 лист.]. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями [10, с.262].

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с.Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців [10, с.74-75].

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові [20, с.259]. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех [6, 1938, 21 груд.]. Карпатську Україну представляли Ю.Брацайко і М.Долинай. Функції експертів виконували Й.Ірковський, Л.Махачек і В.Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. “Рухоме майно, – повідомляла “Нова свобода”, – можна буде вивозити протягом двох місяців рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами” [6, 1938, 24 груд.]. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 року. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 року, керували В.Комаринський, Д.Німчук і В.Гренджа-Донський [7, с.165].

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліну.

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 року більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще більш інтенсивніше співпрацювати у напрямку створення спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від “чехословацької проблеми” і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки єдине – спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується Німеччини та Італії – головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні

були стати Угорщина і Румунія при умові, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт “в даний час, – писав угорський посол в Польщі А.Хорі міністру закордонних справ Угорщини К.Кані, – вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів” [1, с.134]. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що “воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь” [1, с.134]. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що “русинський уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на ще зберігнійся русинській території” [1, с.135]. Від Польщі вимагалось тільки “підсилити дії диверсійних загонів”, а на випадок “операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії” [1, с.135].

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М.Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 року: “20-го вночі русинська область все ж буде нашою” [1, с.136]. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 року Е.Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала “подібний крок з угорського боку ризикованим”, який може призвести до серйозних ускладнень. Е.Верман нагадав, що “новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу” [1, с.140]. Вслід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К.Кані [1, с.140–142], на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 року. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту [1, с.142–143] і вийти з Ліги Націй [1, с.142]. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 року закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А.Хорі 25 листопада 1938 року виклав свої думки з приводу взяття “Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підірвних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плебісциту і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови” [1, с.144].

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель [3, с.267].

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 року вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору [1, с.156]. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від святостефанської корони.

Упродовж всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників – Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчули на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням В. Шандора, що “у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти – Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення” [10, с.218].

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. “Населення цього краю, – повідомляло “Време”, – не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці заповнюють свої права в союзі з чехами і словаками” [14, с.56]. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону [6, 1938, 15 жов.]. Югославський щоденник “Політика” підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України [6, 1938, 29 жов.]. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті “Серби, хорвати й словінці з нами!”, опублікованої на сторінках “Нової свободи” [6, 1938, 3 жов.].

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А.Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці – наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопробанду по відношенню до Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до запевнень Будапешту щодо Трансильванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини [14, с.58].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія

висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л.Бардоші повідомив І.Чакі, що 16 березня 1939 року міністр закордонних справ Румунії Г.Гафенку "послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія таке має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош – Сигет – Коломеа" [1, с.158].

У березні Гітлер перейшов до виконання плану по повній ліквідації Чехословаччини. План військової операції "Грюн" був затверджений німецьким генеральним штабом ще 21 жовтня 1938 року [11, с. 212-213].

12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. М.Горті негайно вислав Гітлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, "бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя" [1, с.158]. 14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення впливали фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про державний розпад ЧСР. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Соїм Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена [4, с.44-45].

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ "Схід" наступала на Королево – Хуст – Рахів – Ясіня, група військ "Центр" – на Іршаву–Білкі–Довге–Наресниця–Свалява–Нижні Верещькі, група "Захід" – на Перечин–Великий Березний–Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину – Тур'я Ремети – Порошково [16, с.330-331]. Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій. Це дало змогу розробити детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ.

За підрахунками П.Стерча, "в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів-Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, біля словацького кордону було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії" [20, с.212-213]. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі.

Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним. Наступну подію засвідчили, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця – через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви – через Хуст і Тячево – до Румунії.

14 березня 1939 року А.Волошин вислав у Берлін три телеграми, в яких просив допомогти захистити Карпатську Україну [10, с.338]. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В.Шандору ультиматум, в якому вимагали: "1) звільнити мадярів, що інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії); 2) припинити переслідування мадярів у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо відійшло з Карпатської України протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадярів у Карпатській Україні" [10, с.339-340]. Уряд А.Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня німецький консул Г.Гофман вручив А.Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін "наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист" [10, с.338-339]. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А.Генке теж радив "не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все полагодить" [10, с.340]. Наприкінці дня 15 березня А.Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

Угорській армії протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. За відсутності Д.Климуша, військовий міністр Карпатської України С.Ключурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С.Єфремова. 15 березня, коли угорські війська групи "Схід" рухалися в напрямі на Хуст, з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку.

15 березня 1939 року Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. Під час окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини А.Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка,

насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29 – 30 вересня 1938 року завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 року, фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 року. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізіоністської зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боючись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно відносились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

Уряд Чехословаччини змушений був прийняти постанови міжнародних конференцій вересня – листопада 1938 року. Це стосується і карпато-українського уряду. Протягом всього короткочасного існування Карпатської України її уряд, фактично, не проводив власної зовнішньополітичної діяльності. Проголошення незалежності Карпатської України було актом вимушеним, на який суттєво вплинув міжнародний фактор. Виникнення самостійних Словаччини і Карпатської України свідчило про завершення державного розпаду федеративної Чехословаччини. В цьому і полягала головна мета зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини.

14 березня 1939 року війська гортістської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14 – 18 березня 1939 року. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 березня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ. Однак, це скоріше був акт відчаю, ніж реалістичною політикою. Уряд Карпатської України, добре розуміючи неможливість захисту краю збройним шляхом, намагався розв'язати питання мирним, дипломатичним шляхом. А.Волошин та члени його уряду до останніх днів сподівалися на протекторат з боку Німеччини. Не відійшли вони від прони́мецької орієнтації навіть після окупації Карпатської України Угорщиною. Їх наміри не увінчалися успіхом. Окупація Карпатської України була засуджена урядом СРСР. Що стосується великих європейських країн і США, то вони тільки в 1940 року визнали, що всі рішення міжнародних конференцій, які восени 1938 року ділили Чехословаччину, вважаються недійсними.

1. Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. – М.: Наука, 1962.
2. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002.
3. Документи и материалы кануна второй мировой войны. – Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. – М.: Политиздат, 1981.
4. Документи и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Январь – август 1939 г. – М.: Политиздат, 1981.
5. Новые документы по истории Мюнхена. – М.: Наука, 1958.
6. Нова свобода.
7. Гренджа-Донський В. Спогади. Листи // Твори. – Т.Х. – Вашингтон, 1988.
8. Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. М., 1987.
9. Манштейн Э. Из жизни солдата. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2000.
10. Шандор В. Спомини. – Т. 1. Карпатська Україна. 1938 – 1939. – Ужгород: МПП “Гражда”; Карпатський Союз, 1996.
11. Безьменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М.: Вече, 2002.
12. Брашштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмехается из прошлого. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
13. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993.
14. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938 – 1939 рр. у світлі європейської періодики // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.48 – 60.
15. Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.264 – 273.
16. Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Там само. – С.328 – 336.
17. История внешней политики СССР. – Т.1. 1917 – 1945 гг. – М.: Наука, 1986.
18. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
19. Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего Рейха. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999.
20. Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. – Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994.
21. Худанич В. Готуючись до оборони краю // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 45 – 55.